

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний педагогічний університет
імені Г.С. Сковороди

ГРИГОРІЙ СКОВОРОДА І МИ УКРАЇНЦІ: диво першого кроку і сила ініціативи

Колективна монографія

Наукова редакція:
Юрій Бойчук, Марія Култаєва

Харків 2023

ЗМІСТ

Філософія григорія сквороди, і ми – українці <i>Юрій Бойчук, Марія Култаєва</i>	6
Частина перша	
Григорій Сковорода: запрошення до школи мислення	8
Розділ I. Біографія Г.С. Сковороди у творчій спадщині Л.В. Ушкалова <i>Богдашина О.М.</i>	9
Розділ II. Біблійна герменевтика Григорія Сковороди в площині наукової статистики Леоніда Ушкалова <i>Левченко Н.М.</i>	36
Розділ III. Археологічні матеріали XVIII ст. та перспектива їх використання у вивченні багатовимірної спадщини Г.С. Сковороди <i>Колода В.В.</i>	48
Розділ IV. Григорій Савич Сковорода та тип «сковородинівської людини» як форма духовного усамітнення від реалій імперської колоніальної дійсності <i>Сошніков А.О.</i>	64
Розділ V. Релігійно-філософське осмислення людини і світу в творчій спадщині Г.С. Сковороди <i>Газнюк Л.М., Бейлін М.В.</i>	81
Розділ VI. Григорій Сковорода і Йоганн Готліб Фіхте: освіта, самопізнання і наука у контекстах життєтворчості <i>Култаєва М.Д.</i>	91
Розділ VII. Skovorodinische tradition der pädagogischen anthropologie und impulse vom deutschen idealismus <i>Grigороva N, Panchenko L.</i>	118
Розділ VIII. Славетне ім'я Г.С. Сковороди в історії освіти Харківщини у 20-х рр. XX ст. <i>Степанець І.О., Руднік Д.Г., Хряпін Е.О.</i>	134
Розділ IX. Вшанування пам'яті Григорія Савича Сковороди в Україні <i>Гончарова О.С.</i>	142
Розділ X. Григорій Сковорода: вічне у сьогодні <i>Пономарьова Г.Ф.</i>	159

Розділ IX

ВШАНУВАННЯ ПАМ'ЯТІ ГРИГОРІЯ САВИЧА СКОВОРОДИ В УКРАЇНІ

Гончарова Ольга,

кандидат історичних наук, доцент,

доцент кафедри історії України ХНПУ імені Г.С. Сковороди

Формування національної свідомості українців сьогодні є актуальним завданням. Не останню роль в його реалізації відіграє постійне звернення до пам'яті про визначних суспільно-політичних та культурних діячів. Однією з таких знакових особистостей для України є Григорій Савич Сковорода. З огляду на це, особливої уваги заслуговує питання збереження та увічнення пам'яті про славетного українця. Вдалося виявити, що традиції вшанування його пам'яті в Україні започатковані ще у XIX столітті. Пройшовши нелегкі випробування часом та змінами політики пам'яті за різних політичних режимів, в роки незалежності України вони набули нового розвитку. Іменем Григорія Савича названо величезну кількість вулиць, ім'я великого мислителя присвоєно багатьом науковим та освітнім установам, на місцях, пов'язаних з його іменем встановлено меморіальні дошки та пам'ятники, діють три музеї. Все це сприяє формуванню у громадян України відчуття своєї причетності до багатовікової сильної нації, пробудження патріотизму та згуртованості.

Модель української національної свідомості формувалась протягом тривалого історичного часу. На цей процес впливали різноманітні політичні, духовні та соціальні чинники. Кожна історична доба робила свій внесок у змістовне наповнення національного коду українця. Сучасна суспільно-політична ситуація в Україні, повномасштабна війна Російської Федерації проти України продемонстрували, що український народ має високий рівень свідомості нації, яка визначила свої пріоритети щодо власного майбутнього та майбутнього своїх нащадків й з усією силою відстоює його зі зброєю в руках. Для забезпечення неперервності цього процесу дуже важливим є формування активного й дієздатного суспільства, що складається з мислячих, свідомих і духовно оновлених особистостей. Не останню роль в процесі формування такої особистості відіграє постійне звернення до пам'яті про визначних суспільно-політичних та культурних діячів. Однією з таких знакових постатей для України є Григорій Савич Сковорода. Святкування

ювілею (3 грудня 2022 року виповнилося 300 років від дня його народження) – це ще один привід проаналізувати його велич та значення для сучасного українського суспільства та практики увічнення пам'яті про видатного поета, педагога та філософа в Україні. В нашій країні є чимало місць, пов'язаних з його біографією. Вони є на Полтавщині, де мислитель народився у 1722 році й де провів дитинство у селі Чорнухи; в Києві, де він навчався у Києво-Могилянській академії з 1734 по 1753 рік; в Переяславі, де Сковорода викладав поетику в колегіумі; на Черкащині, де в селі Каврай Сковорода мешкав з 1753 по 1759 рік, будучи вихователем Василя Томари; на Харківщині, де він десять років викладав у Харківському колегіумі, а також короткотерміново проживав інших містах, містечках й селах краю, зокрема в Бабах, Великому Бурлуку, Маначинівці та Пан-Іванівці (нині Сковородинівка, Золочівського району) де він й помер у листопаді 1794 року. Залишив він по собі згадку й містечку Охтирка на Сумщині. Постать Григорія Савича Сковороди без перебільшення легендарна й збереження та увічнення пам'яті про нього в Україні має велике значення для формування у громадян України відчуття своєї причетності до багатовікової сильної нації, пробудження патріотизму та згуртованості. Ми маємо пишатися ним, вивчати його життя та творчість й передати пам'ять про нього наступним поколінням.

Життя та творчість мандрівного слобожанського поета, педагога і філософа Григорія Савича Сковороди привертали до себе пильну увагу науковців. До цієї теми зверталися сотні істориків, філософів, богословів, літературознавців, лінгвістів, педагогів, музикознавців та представників інших наук. Об'ємний образ Григорія Сковороди подають у своїх дослідженнях Д. Багалій [2], Ф. Поліщук [17], В. Садниченко [22], Л. Ушкалов [28], В. Шевчук [31] та багато інших вчених. Менш популярним виявилось звернення до теми історичної пам'яті про українського філософа. Окремі аспекти цього питання знайшли відображення у роботах Д. Дудко [3], Н. Кубриш та А. Тарасенко [7], А. Ніжинець [15; 16], Г. Шабанова [31] та О. Ярошенко [32]. Отже, попри велике значення збереження та увічнення пам'яті про славного українця, ця тема й на сьогодні ще не стала предметом ретельного аналізу з боку науковців. Тож спробуємо заповнити цю прогалину, «пройшовши» місцями де за життя побував Григорій Савич Сковорода в Україні, та виявити як зберігалася там пам'ять про нього та популяризувалася історико-культурна спадщина.

У селі Чорнухи на Полтавщині, де народився мандрівний філософ пам'ятали про славного земляка весь час. На початку ХХ століття було

зроблено першу спробу віддати шану мислителю. У 1914 році місцеві жителі звернулися з клопотанням до Лохвицької земської управи щодо дозволу зібрати кошти на будівництво пам'ятника видатному земляку. Однак початок Першої світової війни став на заваді реалізації цих планів. До практичного втілення цієї ідеї змогли повернутися лише у 1922 році, коли, після звернення академіка Д. Багалія до Народного комісара освіти Української СРР Г. Гринька [9], було розпочато підготовку урочистих заходів з нагоди 200-річного ювілею від дня народження мислителя. Готуючись до цієї дати, у селищі Чорнухи було відкрито погруддя філософа. Встановили його біля школи яка того ж року отримала ім'я Григорія Савича Сковороди. Його автором був І. П. Кавалерідзе [29]. До ідеї увічнення пам'яті Григорія Савича на його малій батьківщині повернулися лише у 1972 році з нагоди 250-річчя з дня його народження. Ця дата досить широко відзначалася по всій країні. Було створено Всесоюзний та республіканський ювілейні комітети, що здійснювали координацію заходів. На місцях, в тому числі й у Чорнухах, діяли місцеві комітети. Саме в рамках святкування цього ювілею у селищі було вирішено побудувати меморіальну садибу родини Сковороди. Над її створенням працювали архітектори В. Тертичний та Ю. Чернов. Для того щоб точно відтворити садибу малоземельного козака XVIII століття, яким був батько мислителя, ними було проведено значну кропітку роботу з вивчення архівних документів, етнографічних матеріалів та джерел особового походження. Вона складається з хати, клуні, комори, криниці з журавлем. Всередині хата наповнена речами з тогочасного селянського побуту, що дає можливість відчутти атмосферу у якій ріс та виховувався майбутній мислитель. У цьому ж році почав працювати історико-краєзнавчий музей, більша частина експозиції якого розповідала про життя та творчість Григорія Савича. На честь ювілею на території музею урочисто було відкрито погруддя Сковороди, що виготовлене з кованої міді, автором якого був скульптор М.Г. Коган. А, створене І.П. Кавалерідзе 1922 року, було перенесено до першої зали музею й стало окрасою музейної експозиції. У 1995 році музей за рішенням Чорнухівської районної ради народних депутатів змінив свою назву з історико-краєзнавчого на літературно-меморіальний музей Г.С. Сковороди. Сьогодні це сучасний музей у якому діє шість тематичних експозицій з понад 2 тисячами унікальних експонатів. Частина з них пов'язана з життям філософа, а частина відтворює історію селища Чорнухи. Зокрема, це археологічні знахідки з Чорнухів, предмети побуту місцевих мешканців, знаряддя праці виготовлені місцевими майстрами, предмети культу. Серед найбільш цінних експонатів –

кобза XVIII століття, оригінали документів з періоду життя Сковороди [10]. Є тут й багато творів мистецтва присвячених Григорію Савичу, зокрема унікальна скульптура філософа, яку із кореня груші вирізьбив скульптор І. Зноба (1943 р.). Музей проводить значну роботу з популяризації творчості Сковороди. Наприклад, широко поширеною є інформація, що на базі музею проводиться щорічний учнівський конкурс знавців творчої спадщини Григорія Сковороди «Іду за Сковородою». Він має п'ять номінацій: конкурс сюжетних світлин; читання творів Г.С. Сковороди; конкурс на кращу роботу «Сковорода очима дітей»; презентація слайд-шоу «Музеї Сковороди у моєму наближенні до філософа»; конкурс прозових міні-творів. Нажаль, участь у ньому приймають лише учні Чорнухівської школи. З огляду на значущість постаті Григорія Савича у майбутньому слід, напевно, розширити коло учасників цього конкурсу. Цікавою формою роботи музею стали й, організовані його співробітниками, художні пленери, в яких приймають участь художники з різних куточків України. З періодичністю в музеї проводяться тематичні виставки та наукові конференції. Популяризації спадщини Сковороди сприяють й матеріали, що вміщуються працівниками музею на сторінці у Facebook «Чорнухинський музей Г.С. Сковороди – родинне гніздо філософа» [32, с. 3]. А у 2013 році на Горловій горі поблизу Чорнух, де за переказами місцевих жителів Григорій Савич любив гуляти, встановили пам'ятний знак з текстом: «Сковороди щаслива зоря звідсіль у вічність промовля».

Не забувають про славетного земляка й у Лохвиці. Й це не дивно, адже сотенне містечко Чорнухи, де народився Сковорода, було в часи його дитинства частиною Лохвицького повіту. То ж зрозуміло, що у дитинстві він часто бував тут разом зі своїми батьками. Пізніше Григорій Савич **періодично давав тут уроки у місцевій школі для дітей з бідних родин та, маючи чудовий голос, співав у Лохвицькому церковному хорі собору Різдва Пресвятої Богородиці.** Багато цікавих експонатів, що пов'язані з життям і творчістю Г.С. Сковороди, зберігається у місцевому музеї. Він почав працювати у червні 1919 року як Лохвицький археологічний музей. Ініціатором його створення був голова волосного революційного комітету Луценко Степан Кузьмич. В основу музею була покладена колекція місцевого реального училища. З 1920 року він був перетворений на історико-краєзнавчий музей, а з нагоди 200-річчя з дня народження знаменитого земляка у 1922 році музею було присвоєно ім'я Григорія Савича. На сьогоднішній день тут зібрано понад 30 тисяч експонатів, що наповнюють 9 тематичних залів. Окрім відображення історії

та сьогодення Лохвиччини, її природних багатств, в них представлено життя мандрівного філософа [11].

Є у Лохвиці й ще одне нагадування про Григорія Савича. У 1922 році, в рамках підготовки до святкування 200-річного ювілею від дня народження філософа місцеві мешканці провели збір коштів на спорудження погруддя мислителя. Звертає на себе увагу той факт, що мова йде про голодні часи, коли в Україні ще лютував голод. Не зважаючи на це люди жертвували кошти на справу увіковічення пам'яті про талановитого українця. Було оголошено конкурс на кращий проєкт, перемогу в якому отримав варіант, запропонований скульптором Іваном Кавалерідзе. Не зважаючи на те, що за планом мало бути встановлене погруддя, запропонований скульптором варіант пам'ятника настільки сподобався комісії, яка займалась відбором, що вирішили встановити зображення Сковороди на повний зріст. У свою роботу Кавалерідзе вклав душу, серце, весь талант. У результаті цієї народної ініціативи та геніального творчого задуму талановитого скульптора саме в Лохвиці було встановлено перший в Україні пам'ятник Григорію Савичу [23, с. 176]. Скульптор так пригадує день відкриття пам'ятника: «Люди заповнили всю площу. У багатьох у руках були брошури (нарис про життєвий шлях філософа, який написав місцевий культурно-освітній діяч Г. Салівон, видані з нагоди свята, листівки з фотографією пам'ятника). Після співу «Інтернаціоналу» та спеціально написаного для події «Сковородинівського маршу» голова ювілейної комісії Марченко зробив доповідь про проведення заходів щодо увічнення пам'яті Сковороди, про те, яку участь у них брала широка громадськість, були зачитані телеграми, які прийшли з Харкова від академіка Д. Багалія, з Полтави від Інституту народної освіти, губернського музею, наукового товариства та від інших інституцій» [30]. Виготовлений з бетону монумент під час Другої світової війни було зруйновано. Проте збереглися ескізи та фотографії, що дало можливість скульптору відтворити його у 1972 році уже в бронзі. Філософ на цьому пам'ятнику зображений під час зупинки у дорозі. Його образу притаманний спокій та гармонія з усім що відбувається навкруги. Він вільний від усього буденного. Григорій Савич перебуває у гармонії з природою й щасливий від того. Оглядаючи навколишній світ, Сковорода немов би зазирає вглиб своєї душі. Він опирається на посох, що уособлює накопичений філософом досвід та знання. Драпіровка одягу, тростина, мотузок, вертикальна спрямованість фігури самого філософа дали можливість досить гармонійно вписати пам'ятник у простір парку. Розміщений на постаменті, він немовби звеличується над звичайними людьми та буденністю. Займаючись

роботою над монументом, скульптор досить детально знайомився з життям та працями мислителя. Отримані знання вразили скульптора настільки, що Іван Петрович Кавалерідзе ще неодноразово звертався до виготовлення його скульптурних зображень. Однак, не лише у скульптурі намагався він продемонструвати своїм сучасникам велич цієї особи. Зокрема у 1958 році побачив світ його фільм «Григорій Сковорода», а у 1968 році він написав п'єсу «Григорій і Параскева», яка ставилась на сцені провідних театрів України. Головною ідеєю цих творів було показати Сковороду як філософа-мандрівника, який все своє життя присвятив служінню народу [5, с. 124].

Ще одним місцем, де дбайливо зберігають пам'ять про Григорія Савича є Київ, з яким його пов'язувало навчання у Києво-Могилянській академії з 1734 по 1753 рік. До наших днів зберігся будинок цього навчального закладу, споруджений 1703 року. 16 вересня 1964 року на його фасаді було встановлено меморіальну дошку з барельєфом Григорія Савича та надписом «Тут, у будинку колишньої Київської Академії, в 1744–1750 роках навчався видатний український філософ і поет Григорій Савич Сковорода», автором якої є, знову ж таки, Іван Петрович Кавалерідзе. Його ж роботою є й встановлений у 1977 році на площі біля Києво-Могилянської академії пам'ятник Григорія Сковороди. Досить складною є доля цього монументу, роботу над яким скульптор розпочав ще у 1972 році. Сковороду скульптор хотів зобразити босим і з палицею мандрівника, що мало демонструвати відсутність у філософа страху перед життєвими труднощами і відстороненість від матеріальних благ. За задумом автора на шийі в нього мав бути хрест а в руках філософ повинен був тримати Біблію. Такий образ Сковороди не вписувався у ідеологічні штампи атеїстично налаштованого радянського керівництва, тож секретар з ідеології ЦК КПУ В. Маланчук вимагав «взути філософа» і забороняв зображати його атрибути – палицю і торбу. Наказано було й прибрати з рук філософа книгу. Та й хрест з шийі філософа партійне керівництво, вже після виготовлення пам'ятника, змусило видалити [5, с. 136]. Ці «корективи» вплинули на змістовне наповнення образу Григорія Савича. Він, взутий, без палиці та книги з торбою за спиною, немовби перебуває у напруженому стані. Він дуже приземлений, ніщо тепер не нагадує про філософські шукання мислителем сенсу життя. Однак, попри це, для киян та студентів Києво-Могилянської академії він є знаковим місцем та окрасою Контрактової площі й Подолу [1]. Пам'ятник встановлено обличчям до Києво-Могилянської академії – навчального закладу, де Григорій Сковорода навчався. Він зображує філософа, який немов би повернувся з далеких мандрів до рідних пенатів. Однак це не єдине скульптурне

зображення філософа у Києві. У 2003 році на території Міжрегіональної академії управління персоналом було встановлено двохметровий бронзовий пам'ятник Г.С. Сковороді. Саме тут було створено мальовничий куточок, що отримав назву «Сад України», де серед вишень і квітів, стоять пам'ятники великих українців. Зрозуміло що саме тут, серед славних синів українського народу, з поміж яких Тарас Шевченко, Петро Могила, Богдан Хмельницький, Леся Українка, своє законне місце зайняв і Григорій Савич Сковорода, якого «світ ловив та не спіймав» (саме ці його крилаті слова викарбовано на пам'ятнику). Авторами цього пам'ятника є О.Ю. Сидорук та Б.Ю. Крилов [4].

Потужним центром сковородинознавства став Переяслав, саме тут Сковорода викладав в колегіумі поетику. Будинок Переяславського колегіуму, збудований у 1753 році, зберігся до наших днів. Це одноповерхова будівля з чотирма класами, вестибюлем, бібліотекою та келією. До 250-річного ювілею (1972 р.) від дня народження Григорія Савича Сковороди тут було встановлено меморіальну дошку, виготовлену Іваном Петровичем Кавалерідзе та розміщено літературно-меморіальний музей філософа. Його експозиція дуже добре демонструє життя, літературну і педагогічну діяльність Григорія Савича на Переяславщині та історію самого колегіуму. Працівники музею, спираючись на архівні матеріали, змогли відновити інтер'єр кімнати, в якій жив і працював Григорій Сковорода. У кутку тут розташоване тверде ліжко, вкрите домотканим ліжником, шкіряна подушка і килимок, а навпроти дверей – стілець і секретер, на якому знаходяться глобус, підсвічник, а також рукописні твори Г. Сковороди, в тому числі й сатирична пісня «Всякому городу нрав і права», яка була ним написана на Переяславщині. На лаві, що застелена домотканим рушником, встановлено простий селянський посуд: дерев'яні і глиняні миски, мідний кухоль тощо. В цій атмосфері й народився всесвітньовідомий філософсько-педагогічний трактат «Міркування про поезію і керівництво до мистецтва оной». Особливою гордістю музею є відтворена бібліотека. У антикварних шафах зберігається понад 10 тисяч томів літератури XVI–XIX століть. У експозиції музею представлено меблі XVIII століття з маєтку тогочасного переяславського поміщика Степана Томари у якого Г. Сковорода упродовж п'ятих років працював учителем його сина: диван, крісло, годинник, стіл, а також шафа; музичні інструменти, якими поет володів досконало: ліра, бандура, скрипка; та унікальний портрет Григорія Сковороди – робота невідомого художника цього періоду. Перлина музейної колекції – відтворений інтер'єр класу поетики, подібно до того, де читав свої лекції Григорій Сковорода: столи, на яких розкладені книги і лавки, класна дошка,

кафедра і крісло вчителя, ікони «Бог Саваоф», «Коронування Діви Марії», «Матір Божа», а також одяг учнів, що висить на вішалці біля дверей. Й наче живий за вчительською кафедрою сидить Сковорода [13]. У 1986 році на подвір'ї музею було встановлено пам'ятник Г.С. Сковороді, виготовлений Володимиром Луцаком, а у 2007 році до нього приєднався ще й монумент філософу 1989 року, переміщений сюди з Воскресенської площі Переяслава. Автором цього пам'ятника є Петро Романюк.

У селі Каврай на Черкащині теж намагаються облаштувати й зробити туристично привабливими місця пам'яті про Сковороду. Він мешкав тут з 1753 по 1759 рік, працюючи вихователем Василя Томари. Нажаль, садиба Томарів до нашого часу не збереглась, на території колишнього маєтку уцілів лише погріб часів Сковороди. На місці основної резиденції Томар була збудована школа, на якій у 1972 році було відкрито меморіальну дошку на честь філософа та поблизу неї встановлено погруддя мислителя роботи Івана Кавалерідзе. У школі, стараннями ентузіастів, було організовано музей Г.С. Сковороди. На Кравцевій горі, де за визначенням дослідників життя та творчості Григорія Савича, він почав писати «Сад божественних пісень», було закладено природничо-історичний комплекс «Пам'ятка садово-паркового мистецтва ім. Г. С. Сковороди» площею 14,3 гектар [21]. На цій же горі, куди учень та його учитель перепливали через повноводний тоді Кавраєць, проходили й уроки. З часом Степан Томара збудував там альтанку для занять свого сина з Григорієм Сковородою, яка не збереглась до нашого часу. До 290-ї річниці від дня народження Григорія Сковороди її відтворили, почистили й річку Кавраєць, де купалася панська родина та їх гості й де учитель з учнем перепливали на протилежний берег [21].

Значну увагу збереженню пам'яті про видатного українського мислителя приділяють й на Харківщині. У Харківському колегіумі Сковорода викладав упродовж 1759–1760, 1762–1764, 1768–1769 років поезику, греку, синтаксису й катехізис. На вшанування його внеску у розвиток педагогічної науки з 1945 року Г.Сковорода офіційно стає патроном Харківського педагогічного інституту (тепер – Харківський національний педагогічний університет імені Г.С.Сковороди). Великі зусилля щодо цього доклала Анастасія Максимівна Ніженець – доцент, потім – завідувачка кафедри української літератури цього вишу. 1962 року у приміщенні університету, що знаходиться на вулиці Алчевських, 29 (тоді – вулиця Артема), з нагоди 240-річного ювілею з дня народження мислителя була встановлена пам'ятна стела на його честь, виготовлена скульптором Дмитром Согою. Стараннями

А.М. Ніженець у кінці 1950-х – на початку 1960-х років у Харківському державному університеті, де вона на той час працювала, було створено меморіальну кімнату імені Г.С. Сковороди. Тут було зібрано цікавий матеріал, встановлено погруддя мислителя роботи місцевого скульптора В. Савченка. Однак, це були лише поодинокі спроби віддати належне філософу. Найбільш змістовні та масштабні заходи було у місті проведено у рамках святкування 250-річного ювілею з нагоди дня народження Г.С. Сковороди. У жовтні 1972 року в Харкові пройшла ювілейна Республіканська наукова конференція, було проведено збори громадськості у містах і селах Харківської області, виставки творів Г.С. Сковороди, екскурсії, тематичні концерти, а також літератури й образотворчих робіт про його життя і діяльність. Можливо, саме через таке значне звернення до життя та творчості мислителя, уже після того як закінчились всі ювілейні заходи, у 1974 році на місці колишнього Харківського колегіуму на території Покровського монастиря було встановлено гранітну стелу із зображенням Григорія Савича, автором якої була скульптор Лідія Твердянська. А у 1992 році на території Покровського скверу, що прилягає до території Покровського монастиря, було встановлено пам'ятник Г.С. Сковороді. Цей монумент став реалізацією давнього задуму І. Кавалерідзе, який йому не вдалося реалізувати в Києві за радянських часів [7, с. 99]. Пошанування харків'янами Григорія Савича засвідчило й те, що 23 жовтня 2021 року у сквері мислителів, було встановлено скульптурну композицію, яку сам автор, Сейфаддін Гурбанов, назвав «Дерево життя». Символізуючи дружні відносини між Україною, Азербайджаном і Казахстаном, у центрі цієї скульптурної композиції, як уособлення України, розміщено саме Григорія Сковороду. По обидва боки від нього стоять казахський поет Абай Кунанбаєв та азербайджанський філософ Мірза Фаталі Ахундов [27].

Після відкриття нового корпусу Харківського національного педагогічного університету імені Григорія Савича Сковороди на вулиці Блюхера (тепер – Валентинівська), біля його входу у 1992 році було встановлено монумент патрону цього навчального закладу, виконаний з листової міді скульптором Ігорем Ястребовим. На стіні, біля якої розміщено пам'ятник, викарбувані слова філософа: «Мы сотворим світ получший. Созиддем день веселейший». Мистецьке втілення образу Сковороди отримало неоднозначну оцінку у громадськості міста та мистецтвознавців. В одних відгуках про цей, перший, пам'ятник філософу в новому навчальному корпусі педагогічного університету ми можемо бачити захват з приводу того, що автор, Ігор Ястребов – патріарх харківської скульптурної діяльності, зміг відобразити в ньому основні

характеристики образу Григорія Сковороди – скромність, гордість та інтелект. Досягти цього, вважали автори схвальних статей, скульптору вдалося за рахунок значної уваги до деталей – одягу філософа, нахилу голови, положенню пальців правиці, обережному триманню Біблії лівою рукою. Але було немало й критики. Спеціалісти цієї галузі мистецтва визначали «відсутність емоційного настрою образу, який не мав образної патетики». Дехто з маститих майстрів скульптури вбачав причину таких негативів у тому, що статуя була створена задовго до її встановлення, тож закладений в неї код вже не відповідав сучасному прочитанню мислителя. Не зважаючи на це, образ Г.С. Сковороди, створений Ігорем Ястребовим, став образотворчою емблемою Харківського педагогічного університету, своєрідним брендом. Після того як матеріал, з якого він був виготовлений, зазнав дії корозії, монумент було замінено на новий, бронзовий. У 2012 році на місці старого пам'ятника було встановлено фігуру філософа, виготовлену скульптором Сейфаддіном Гурбановим. 6 липня 2022 року, влучанням російської ракети, вночі була зруйнована частина корпусу на вулиці Валентинівській, однак пам'ятник філософу Григорію Сковороді, який стояв біля входу, вцілів, зазнавши незначних ушкоджень [20]. Що вселяє надію, що після реставрації, він знову стане окрасою цього вишу.

Побував Григорій Савич і у багатьох містечках та селах поблизу Харкова. Самим багатим на пам'ятні місця, пов'язані з його перебуванням, є, напевно, село Бабаї. Саме тут у бабаївського священника Архангело-Михайлівського храму Я. Правицького якийсь час жив Г. Сковорода, тут він закінчив писати свої знамениті «Байки харківські». У селі збереглась садиба, де жив Григорій Савич під час візиту. Зауважу, що співвітчизники свято бережуть пам'ять про митця, свідченням чого, нажаль, є лише меморіальна дошка на стіні будинку, який перебуває у напівзруйнованому стані [6]. У середній школі Бабаїв є куточок Сковороди де зібрані присвячені письменникові літературні твори, записи народних переказів про нього. У експозиції Бабаївського історико-краєзнавчого музею, що заснований у 2015 році на основі існуючого з 1978 року Музею бойової і трудової слави, теж велика увага приділена історії селища і тим її сторінкам, що пов'язані з Григорієм Сковородою. Біля селища Бабаї є таке пам'ятне місце, як «стежка Сковороди». У 1960 році на узліссі, на місці де починається стежка, було встановлено гранітний знак, який повідомляє про те, що «Бабаївські ліси були улюбленим місцем філософських роздумів видатного українського мислителя, письменника-демократа XVIII ст. Григорія Савича Сковороди» (цитуються

напис на граніті – О. Гончарова). Там же, у Бабаївському лісі, знаходиться джерело, назване на честь Сковороди. *За легендою, мандруючий філософ сам викопав джерело, біля якого творив свої «Басні Харківські» і філософські трактати* [8]. Довгий час ця пам'ятка була у занедбаному стані. До організації його розчистки, проведення будівельних робіт, посадки кущів та дерев навколо нього, покриття ґрунту на початку 1960-х років чимало зусиль доклала, вже згадувана тут, А. М. Ніженець. Відвідання цього місця має велике значення для формування особистості підростаючого покоління, то ж воно займає одне з пріоритетних місць у планах виховної роботи більшості закладів освіти Харківщини. В селищі 22 вересня 2013 року з'явилося ще одне нагадування про те, що історія села тісно переплітається з біографією Григорія Савича. Тут відбулось культурно-мистецьке свято «Сад пісень Сковороди» в рамках якого на майдані біля Бабаївського селищного будинку культури було урочисто відкрито погруддя Сковороди (автор – скульптор С. Ястребов) [26].

Заводили мандри Григорій Савича й до Великого Бурлука. Саме тут у 1780-х роках, з деякими перервами, він жив у маєтку Я. Донець-Захоржевського. Нажаль, сьогодні залишилось небагато від місця, де перебував Григорій Савич. Від тих часів зберіглися рештки колишнього панського парку, ставки і кусочок греблі, яка відділяла панське озеро від селянського ставка, залишився нині занедбаний, але випромінюючий велич двоповерховий палац. Хоча, деякі архітектори вважають, що це вже нова забудова, від будинку, в якому якийсь час жив Сковорода, лишився лише фундамент. Будинок загальною площею понад 1500 квадратних метрів взято під охорону 1972 року й на ньому було встановлено пам'ятний знак, який засвідчував перебування тут мандрівного філософа. У 2008 році його було віднесено до переліку пам'яток культурної спадщини, які не підлягають приватизації. При цьому власник цього об'єкта нерухомого майна не встановлений, будь-яка інформація з цього приводу в органах охорони культурної спадщини відсутня. Незважаючи на це, орган місцевого самоврядування заходи щодо визнання права власності на згаданий об'єкт за територіальною громадою протягом тривалого часу не вжив, що призводить до того, що пам'ятка історії зазнає руйнації, оскільки будь-які ремонтні, реставраційні та інші роботи, пов'язані зі збереженням об'єкта культурної спадщини не проводяться [14].

У 1785–1790 роках Григорій Савич Сковорода досить часто бував у селі Гусинка та у 1770-х – у Маначинівка що на Куп'янщині, гостюючи в садибах Розаліон-Сошальських, з якими товаришував. У Маначинівці він любив відвідувати місцеву церкву. І панська садиба, і церква розмішувались в самому

центрі села, по обох боках майдану, та, нажаль, до сьогоднішнього часу не збереглися. Проте пам'ять по собі він в селищі все ж таки залишив. Григорій Сковорода посадив тут кілька дубів, частина з яких залишилась й по сьогоднішній день, їх можна бачити на території сільської школи. А один з дубів дістав навіть меморіальне оформлення, та назву «Дуб Сковороди-молодший». Обхват його 2,5 метрів; висота 38 метрів; вік 260 років. В школі діє літературно-краєзнавчий музей, де з любов'ю збирають все, що пов'язано з Г.С. Сковородою. А у лісі біля с. Гусинка дзюркотить прозорою водою Сковородинівське джерело [19].

Мандруючи Україною, залишив він слід і на Сумщині. У 1764, 1765, 1770 роках бував він у Охтирці, де товаришував з настоятелем Охтирського троїцького монастиря Венедиктом. Однак ніякої згадки про мандрівного філософа та території цього монастиря немає. Про перебування філософа у містечку, нагадує лише гранітна меморіальна дошка на головному фасаді будівлі Охтирського міського краєзнавчого музею. Автор дошки – український архітектор, графік, член Спілки художників та член Спілки архітекторів України Петро Чаговець [24].

Останні роки життя мислителя пов'язані з селом Пан-Іванівка на Харківщині (тепер – село Сковородинівка Золочівського району Харківської області). Тут в часи Сковороди був маєток слобідського шляхтича Андрія Ковалівського, доброго друга мислителя. Саме у цьому маєтку філософ написав лист-заповіт, в якому перелічив свої твори, а найбільш важливі помітив зірочками; написав молитву до Бога за місто Харків, доопрацював останні твори «Жена Лотова» та «Потоп зміїний». Тут знаходиться й могила Сковороди. Минали роки. Маєток Ковалівських, збудований у XVIII столітті, переходив від одних власників до інших. У 1814 році на вимогу марновірної хазяйки садиби, дружини Ковалівського, могилу мислителя перенесли за яр, за межі парку, до саду священика. То ж вже ніхто з наступних власників маєтку не дбав про упорядкування його могили. У 100-річчя з дня смерті філософа, коли посилилась увага до його творчості, згадали і про могилу. Тож у 1894 році члени Наукового філологічного товариства, що діяло при Харківському університеті, віднайшли місце його захоронення й поставили на могилі чавунну огорожу. У зв'язку з 200-річчям з дня народження Г.С. Сковороди 1922 року уряд УСРР затвердив пропозицію громадськості перейменувати село Пан-Іванівку у Сковородинівку, поставити в колишньому панському маєтку, де жив і похований мислитель, пам'ятник, а парк з будівлями оголосити заповідником. 1925 року на кошти, зібрані сквородинським комітетом,

було споруджено керамічний бюст філософа й встановлено в заповіднику. Наступного року відбулося урочисте його відкриття. На багатолюдний мітинг прибули представники ВУЦВКУ, облвиконкому, Наркомосу, Головнауки, Головополітосвіти, музею Слобідської України імені Г.С. Сковороди, кореспонденти харківських столичних газет «Вісті ВУЦВК» і «Комуніст» [16, с. 30]. Така увага до українського мислителя була обумовлена наростанням процесів українізації в УСРР, що супроводжувались зверненням до витоків української культури та до життя й творчості її представників, які зробили найбільш цінний внесок у формування самобутніх національних рис. Ряд заходів по упорядкуванню заповідника було проведено на відзначення 215-річчя від дня народження Сковороди. Зокрема, керамічний бюст було замінено на гіпсове погруддя. Та всі ці зусилля було перекреслено Другою світовою війною, під час якої маєток Ковалівських був сплюндрований – нацистські вандали перетворили будинок на конюшню та вирубали багато дерев у парку. Відбудовні роботи в заповіднику провели після звільнення Харківщини. Був відремонтований будинок, у якому в 1920-х – 1930-х роках розміщувалась сільська школа, полагодили огорожу парку тощо. А. М. Ніженець доклала багато зусиль, щоб у 1960 році тут, на громадських засадах почала працювати шкільна меморіальна кімната-музей Г. Сковороди, на основі якої потім й було створено музей. То ж її фактично можна вважати фундатором музею мислителя в Сковородинівці. Значну підтримку в його організації надали Харківський історичний музей, Харківський університет та школа села Сковородинівки. Розміщувався він у кімнаті, де жив і помер Григорій Савич. 1965 року могила філософа була внесена у список пам'ятників історії, що перебувають під охороною держави. Школа у старому панському маєтку продовжувала працювати ще до 1970-го року, а після її перенесення до іншої будівлі, площами в повному обсязі заволодів музей. Повноцінну роботу він розгорнув з 1972 року. Того ж року музеєві були передані рідкісні книги з фондів різних бібліотек СРСР, Київським музеєм західного і східного мистецтва були надіслані гравюри XVIII століття, на яких зображені місця Європи, де побував український філософ. 10 листопада 1972 р. до заповідника на урочисте відзначення ювілею прибули представники урядових, партійних та громадських організацій і вузів України. Готуючись до приїзду високоповажних гостей, було впорядковано всю територію заповідника, біля дуба поставлено гранітний монумент з написом: «Тут було улюблене місце народного українського філософа Григорія Савича Сковороди», виготовлений Л. Жуковською та Д. Согою. В рамках святкових заходів було встановлено погруддя

Сковороди із бронзи роботи скульптора І.П. Кавалерідзе. Вже 2004 року музей набув статусу обласного комунального закладу, а згодом – отримав статус Національного.

В Україні існує три музеї Григорія Сковороди, проте Національний літературно-меморіальний музей у Сковородинівці – особливий. Лише тут зберігалися особисті речі філософа: срібний англійський годинник з його дарчим написом «От Григория Варсавы Сковороды чрез Стефана Гречину», скрипка родини Правицьких, на якій грав філософ, перебуваючи у Бабах, родинна скриня Ковалівських. Експозиція була розгорнута у 5 залах просторого та світлого будинку. Експонати розповідали про життєвий і творчий шлях Г. С. Сковороди, про роль письменника у розвитку культури українського народу. В експозиції музею зберігалися видання творів Сковороди, література про нього, книги античних, середньовічних та сучасних йому філософів і поетів, які мислитель вивчав. Були тут і етнографічні предмети, картини й графічні роботи, пов'язані зі Сковородою. В музеї зберігалися й унікальні речі, які відтворювали колорит XVIII століття: селянський одяг, предмети побуту, меблі, музичні інструменти, літографії. Нажаль у ніч із 6-го на 7 травня російські окупанти знищили музей Григорія Сковороди. За словами очільника Золочівської громади Віктора Коваленко, ворожий снаряд влетів під дах будівлі, спалахнула пожежа й вогонь охопив усі приміщення музею [18]. В момент, коли меморіальний будинок зазнав непоправних втрат, найцінніші експонати колекції заздалегідь були переміщені в безпечне місце, тож їх вдалося зберегти для нащадків.

До музейного комплексу площею 22 гектари входять також ставок, сад і парк, що прилягають до будинку. Парк надзвичайно гарний і символічно відтворює проміння сонця: від кола відходять 7 алей. 700-літній дуб, під яким Г. Сковорода ховався від спеки і писав листи, кілька разів вдаряла блискавка, а в 1912 році місцеві пастухи розпалили в дуплі багаття, і дерево ледь не згоріло. Вдруге дуб сильно постраждав під час пожежі 1943 року, яку влаштували нацистські окупанти. У результаті цих ушкоджень 1979 року вперше дуб не зазеленів, а в 1994 році під час величезної бурі впав. Але його стовбур було піднято і закріплено й він знову є окрасою музейного комплексу [12]. Розкриттю ідей мислителя про людське пізнання себе, пошук істини, душевного спокою сприяє «Філософська алея», створена у 2007 році митцями з України, Росії й Німеччини. На алеї встановлено пам'ятник філософу роботи скульптора Сергія Сбітнева «Шлях рятівний», Олександра Сорудейкіна «Самопізнання» та Олександра Шимановського

«Шукач істин». Музей проводив досить велику роботи з популяризації спадщини Григорія Савича Сковороди. Нині «для відновлення музею необхідно понад 112 мільйонів гривень. Ця сума непосильна для Харківської області, яка щодня обстрілюється ворогом, але є можливою, якщо до її збору долучиться кожен із нас. Наприкінці серпня Міністерство культури та інформаційної політики спільно з телеком-оператором Vodafone Україна презентували проєкт «Збережіть українську культуру», спрямований на залучення благодійних коштів для відбудови пам'яток культурної спадщини в Україні. Одним із таких об'єктів, які знищили росіяни і який тепер потребує відновлення, є Національний літературно-меморіальний музей Г.С. Сковороди» [25].

Таким чином, Григорій Савич Сковорода посідає унікальне місце в історії української і світової культури. Зрозуміло, що однією з найбільш дієвих форм вшанування пам'яті видатних людей інтелектуальної сфери є публікація і поширення їх творів та наукових розвідок про них та їх життя. Поряд з цим, важливу роль у збереженні минулого, формуванні історичної пам'яті і національної свідомості народу відіграє й популяризація історико-культурної спадщини. Традиції вшанування пам'яті про Григорія Савича Сковороду в Україні започатковані були ще у XIX столітті. Пройшовши нелегкі випробування часом та змінами політики пам'яті за різних політичних режимів, в роки незалежності України вони набули нового розвитку. Іменем філософа по всій Україні названо не тільки величезну кількість вулиць, а й цілі населені пункти. Багатьом науковим та освітнім установам присвоєно ім'я великого мислителя. Образ видатного мислителя увіковічений через встановлення меморіальних дошок на місцях, пов'язаних з його життям та діяльністю. Важливе значення має й відкриття пам'ятників у Києві, Лохвиці, Переяславі, Харкові, Чорнухах та інших містах України. Працює три музеї Г.С. Сковороди: Літературно-меморіальний музей в Чорнухах в Полтавській області; Меморіальний музей Г.С. Сковороди у місті Переяслав; Національний літературно-меморіальний музей імені Сковороди в селі Сковородинівка на території Золочівського району Харківської області. Могила філософа, що знаходиться у селі Сковородинівка, внесена до списку пам'яток історії, що перебувають під охороною держави. Свої традиції вшанування пам'яті Григорія Сковороди мають і невеликі містечка та села: Каврай, Бабаї, Великий Бурлук, Охтирка та багато інших. Всі ці заходи сприяють формуванню у громадян України відчуття своєї причетності до багатовікової сильної нації, пробудженню патріотизму та згуртованості.

Список використаних джерел:

1. Асадчева Т. 44 роки тому на Контрактовій площі з'явився Сковорода. *Вечірній Київ*. 2021. 1 березня
2. Багалій Д. І. Український мандрований філософ Григорій Савич Сковорода. Х. : Держвидав України, 1926. 396 с.
3. Дудко Д. З історії створення музею-заповідника Г.С. Сковороди у с. Сковородинівка. *Треті Сумцовські читання: Матеріали наукової конференції (18 квітня 1997 р.)*. Харків, 1998. С. 66–67.
4. Зберегти історичну пам'ять. *Офіційний сайт Міжрегіональної академії управління персоналом*. URL: <https://maup.com.ua/ua/monuments.html> (Дата звернення 12.11.2022)
5. Іван Кавалерідзе. Мемуари. Драматургія. Публіцистика. Київ, Національний центр Олександра Довженка, 2017. 700 с.
6. Константінова Н. Історична спадщина. Коли відновлять садибу Сковороди на Харківщині? *Радіо Свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/yak-hromada-vidnovlyue-sadybu-skovorody/31395451.html> (Дата звернення 15.11.2022)
7. Кубриш Н., Тарасенко А. Образ Григорія Сковороди у скульптурі XX – початку XXI століття. *Мистецтво України*. 2018. № 18. С. 94–102.
8. *Легенда про сквородинівську криницю*. *Офіційний сайт Харківського обласного туристично-інформаційного центру*. URL: <https://tourcenter.kh.ua/uk/legend/legenda-pro-skovorodivsku-krinicyu> (Дата звернення 12.11.2022)
9. Лист академіка Д. Багалія Народному комісару освіти Української СРР Г. Гриньку про необхідність увічнення пам'яті українського філософа Г. Сковороди у зв'язку з 200-річним ювілеєм від дня народження. 24 січня 1922 р. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1165. Арк. 5 зв. URL: <https://tsdavo.gov.ua/gmedia/52-166-2-1165-005zv-jpg/> (Дата звернення 21.11.2022)
10. Літературно-меморіальний музей Г.С. Сковороди: Путівник / [Авт. тексту Т.В. Гринь]. Чорнухи, 2006. 22 с.
11. Лохвицький краєзнавчий музей. *Рідна країна. Світоглядний портал*. URL: <https://ridna.ua/museums/lohvytskyj-krajeznavchij-muzej-im-h-s-skovorody/> (Дата звернення 12.11.2022)
12. Меморіальний комплекс філософа і поета Г. С. Сковороди. *Обласний комунальний заклад «Харківський науково-методичний центр охорони культурної спадщини*. URL: <http://www.spadschina.kh.ua/%D0%BC%D0%B5%D0%BC%D0%BE%D1%80%D1%96%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B8%D0%B9-%D0%BA%D0%BE%D0%BC%D0%BF%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%81-%D1%84%D1%96%D0%BB%D0%BE%D1%81%D0%BE%D1%84%D0%B0-%D1%96-%D0%BF%D0%BE%D0%B5%D1%82%D0%B0-%D0%B3-%D1%81-%D1%81%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%B8.html> (Дата звернення 15.11.2022)
13. Меморіальний музей Г. С. Сковороди. *Офіційний сайт*. URL: https://ua.igotoworld.com/ua/poi_object/86230_muzej-skovorody.htm (Дата звернення 12.11.2022)
14. На Харківщині руйнуються дві садиби, пов'язані зі Сковородою. *Укрінформ*. *Мультимедійна платформа іномовлення України*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3269659-na-harkivisini-rujnuutsa-dvi-sadibi-povazani-zi-skovorodou.html> (Дата звернення 21.11.2022)

15. Ніженець А. М. Григорій Сковорода. Пам'ятні місця на Україні. Київ: Наукова думка, 2000. 95 с.
16. Ніженець А. М. Г. С. Сковорода. Заповідні місця на Харківщині. До 240-річчя з дня народження. Харків: Вид-во Харківського університету, 1962. 44 с.
17. Поліщук Ф. М. Григорій Сковорода: життя і творчість. Київ: Дніпро, 1978. 262 с.
18. Рашисти нищать пам'ять про українського мудреця Григорія Сковороду. *Український світ*. URL: <https://ukrsvit1.com.ua/liudy/suspilstvo-pravo-lad/10207.html> (Дата звернення 17.11.2022)
19. Світ ловив мене та не спіймав. *Куп'янська ЦБС*. URL: <http://kupyansklibr.blogspot.com/2012/> (Дата звернення 13.11.2022)
20. Сковорода вцілів. Його знайшли під завалами знищеного університету. *Kharkiv today*. 06 липня 2022 р. URL: <https://2day.kh.ua/ua/kharkow/skovoroda-vtsiliv-yoho-znayshly-pid-zavalamy-znyshchenoho-universytetu> (Дата звернення 12.11.2022)
21. Сковорода і Черкащина: коврайські часи великого філософа. *Рідна Черкащина*. 2020. 3 грудня. URL: <https://ck.ridna.ua/2020/12/03/skovoroda-i-cherkashchyna-kovrayski-chasy-velykoho-filosoфа/> (Дата звернення 21.11.2022)
22. Стадниченко В. Я. Садівник щастя. Сковорода як дзеркало України: нариси, спогади, поезії, світлини. Київ : Криниця, 2012. 496 с.
23. Степовик Д. Іван Кавалерідзе. Пам'ятник Г. Сковороді у Лохвиці. *Скарби України: Наук.-худож. кн. К.*, 1991, С. 173–178.
24. Сумщина долучається до створення туристичного маршруту «Стежками мандрівного філософа». *Укрінформ. Мультимедійна платформа іномовлення України*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-tourism/2842775-sumsina-dolucilasa-do-stvorennia-turistichnogo-marsrutu-stezkami-mandrivnogo-filosoфа.html> (Дата звернення 13.11.2022)
25. У межах проєкту «Збережіть українську культуру» збирають кошти на відновлення музею Григорія Сковороди. URL: <https://mkip.gov.ua/news/7672.html> (Дата звернення 22.11.2022)
26. У селищі Бабаї Харківської області відбулось культурно-мистецьке свято «Сад пісень Сковороди». *Офіційний веб-сайт Харківської обласної військової адміністрації*. URL: <https://kharkivoda.gov.ua/news/67627> (Дата звернення 20.11.2022)
27. У Харкові відкрили пам'ятник видатним мислителям України, Казахстану й Азербайджану. *Укрінформ. Мультимедійна платформа іномовлення України*. 24.10.2021. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3338093-u-harkovi-vidkrili-pamatnik-vidatnim-mislitelam-ukraini-kazahstanu-j-azerbajdzanu.html> (Дата звернення 12.11.2022)
28. Ушкалов Л. Сковорода та інші: причинки до історії української літератури. Київ : Факт, 2007. 552 с.
29. Чорнухінський літературно-меморіальний музей Г. С. Сковороди. *Рідна країна. Світглядний портал*. URL: <https://ridna.ua/museums/chornuhynskij-literaturno-memorialnij-muzej-h-s-skovorody/> (Дата звернення 13.11.2022)
30. Шабанов Г. Філософ, увековечений в скульптурі. Об історії створення унікального пам'ятника Григорию Сковороді в Лохвиці. *День*. 2007. № 63.
31. Шевчук В. А. Пізнаний і непізнаний Сфінкс: Григорій Сковорода сучасними очима: Розмисли. Київ : Пульсари, 2008. 526 с.
32. Ярошенко О. Г. Ідеї Григорія Сковороди спонукають науковців до дії. *Вісник НАПН України*. 2022. Вип. 4(2). С. 1–5.